

« մաս առտառեցնեմ. 'ի փասս Տնտես իմոյ
« խնամակալի :

« Սամաս մեծդ Աստուած, օրհնեա՛ 'ի խո-
« նարեկդ զբովանդակ իսկ մասունն Մենեկիս
« Արեղական զարմանասքանչ ձեռակերտիս :
« Սեմաքս այստիկ է քարաւորք, ցառիքք և
« սիւնք հրաշակերտք անմահացոսցն զանուն
« իմ » :

Ս. Գրոց Նաբուգոդոնոսորի փոփոխու-
թեան վրայ պատմածը, նշանակուած է բա-
բելական այն վիպաց մէջ՝ զորս կ'աւանդեն
մեզ Արիւդենոս և Բերոսոս : Կ'ըսեն որ Նա-
բուգոդոնոսոր իր պալատան պատշգամբի
մը վրայ ելլալով՝ իմացուց իր ժողովրդեան
որ Արեւելէն պարսիկ ջորի (Կիրոս) մը
պիտի գար և պիտի կործանէր Բաբելոնի
ինքնակալութիւնը : Այս ձախորդ գուշակու-
թենէն վերջը մարդկանց աչքէն աներևոյթ
եղաւ :

Բաղդասարի ժամանակ եղած Բաղդէա-
ստանի աղետալի վախճանին վրայ, Բա-
բելոնի արձանադիրք բան չեն ըսեր, ինչ-
պէս նաև Ստրեբտանի արձանադրութիւնք
Վինուէի կրկին կործանման վրայ :

Բաղդասարէն ետքը Տիգրիսի ու Եփրա-
դայ դաշտերն անցան արիական ցեղերու,
Պարսից, Բունաց, Սելեկիացւոց, Հռով-
մայեցւոց, Պարթեաց և Սասանեանց : Եւ
սեմական ցեղին չգարձաւ մինչև Արարա-
ցւոց գալուստը : Բայց դարձեալ արիական
ցեղերն են Գաղղիացիք և Անդդիացիք, որ
պայծառացուցին Սենեքերիմի և Նարուգո-
դոնոսորի տաճարները և Ասուր-Նասիր-
Հաբալից ու Սարկոններուն յաղթական
արձանադրութիւնները :

Պ. Մէնանի պիտի օգնեն այս բաները
աւելի ծանօթ ընելու : Յուսանք որ Թագ-
ղաբաղասարի և իրեն նմանեաց արձա-
նադրութեանց վերջը դրուած օրհնութիւն-
քը աղէկ արդիւնք պիտի ունենան :

« Առ նա՛ որ պարագայց ամօք զկեկ իմ ե-
« կնոցէ, ասացի զայս : Որ սրբէ զտախտակն
« իմ, և յարդարե և ղեկ 'ի տեղիս խրեանց,
« և զանուն իւր աս իմոյս յիցէ :

« Անո և աստուածքն մեծամեծք, տացնե
« նմա զոտրախոյրիւն սրտի և յաղեցնեմ նմա
« 'ի գործս » :

Հ Ռ Ո Մ Է Ա Կ Ա Ն Հ Ի Ն Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ք

Վիկտոր-Փլէրը 1838 թուականին
Բարիլոու մէջ մէկ յօդուած մը հրատա-
րակեց Հռոմէական Օրագիրք մակա-
նուամբ և վայելուչ ու խորին քննու-
թեամբ կը խօսի ոչ միայն Հռովմայի ա-
մէն տեսակ քաղաքական խնդրոց վրայ,
այլ նաև Օրագրաց ձեկն, նիւթին,
պարագայից և կարեորութեան վրայ :
Օրագրաց սկիզբը ինքը հաւանական
կը համարի որ Նուամնտիոյ իյնալէն ե-
րեք տարի վերջը սկսած ըլլայ, երբոր
քրմապետաց տարեդրութիւնը դադրե-
ցաւ : Կարծիք մը՝ որուն կ'ընդդիմա-
նան շատերը, յեցեալ Սուետոնիոսի
մէկ վկայութեանը վրայ, որ ուրիշ
կերպ հասկըցուած է. և կը դնեն Կե-
սարու առաջին հիւպատոսութեան ժա-

մանակ, Օրագրաց առաջին հրատա-
րակումը :

Առաջ երթալով դեռ աւելի նոր ա-
տեններս այս խնդրոյս վրայ դրողներ
եղան 'ի Գերմանիա, և բաց յալլոց յո-
դուած մ'եղաւ Ռէնսէնի անուամբ, յո-
րում կը հրատարակուին ժողովրդեան
օրական գործերը, ժերակուտի վճիռ-
ները, ղինուորական և քաղաքական
դէպքերը. և կը հետազօտէ անոնց ձեւը,
նիւթը և արժէքը, երբեմն աղէկ քննա-
դատութեամբ, և իրբեմն ալ անհիմն
կարծիքներով հնոց կարծեաց դէմ հա-
կառակելով :

Փլէրը համարեցաւ, և շատերն ալ ի-
րեն հետեւեցան այս կարծեացս, թէ
Կեսար հրատարակած ըլլայ ծերակու-

տի գործերը, որպէս զի վերջընէ պատ-
րիկներուն ստացած այն խորհրդական
մեծութիւնը, և ժողովրդեան առջև ի-
րենց հեղինակութիւնը նուազեցնէ :
Թերևս հեռի չէ ճշմարտութենէ, և շատ
յարմար է կեսարու քաղաքական տե-
սութեանց և դիտմանցը, որուն նպա-
տակն էր եղծանել հին օրէնքները և
ամենայն ինչ իր ձեռքն առնուլ : Բայց
այլք կը ժխտեն այս մեկնութիւնը ու-
րիշ կարծիքով, և կը հաստատեն թէ
կեսար ծերակուտին գործքերը հրա-
տարակեր է պարզ դպրութեան և մա-
տենագրութեան համար :

Գալով Օրագրաց նիւթին վրայ, հին
և նոր քննութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ
թէ Հռոմայի մէջ հասարակապետու-
թեան վերջին ժամանակները և ամ-
բողջ տէրութեան մէջ եղած օրագիր-
ները՝ մասամբ այժմեան օրագրաց նմա-
նութիւն մը ունէին, ինչպէս զանա-
զան անուամբ ալ կը կոչուէին : Օրա-
գիր Հռոմէական ժողովրդեան, քա-
ղաքական օրագիր, և այլն : Ասոնցմէ
պատառիկ մ'ալ չէ մնացած, որ իրենց
ճիշտ ձևը մեզի աւանդէր. վասն զի այն
մնացած կտորները որ կ'եկան Հռոմայ
585 թուին, յայտնի է որ վեշտասանե-
րորդ դարու հմուտ խաբեքայի մը գը-
րուած են : Բայց շատ դէպքեր կը յիշուին
որ մատենագիրք այս օրագիրներէն
քաղած ըլլան. որով զիւրին է իմանալ
թէ ինչպիսի նիւթերու վրայ կը գրէին .
և թէ ինչ բաներ ժողովրդեան կը պատ-
մէին, և թէ որչափ հաւատք կրնայ
ընծայուիլ անոնց իբրև պատմական յի-
շատակարաններու :

Երբ Հռոմէական պետութիւնն եր-
թալով տարածուեցաւ, քաղաքացիք
ալ ստիպուեցան հասարակութեան և
առանձին գործոց պատճառաւ հեռա-
ւոր տեղեր բնակելու. ուստի այն ա-
մեն բան՝ ինչ որ Հռոմի մէջ կը պա-
տահէր՝ նամակաւ կը հաղորդէին իրա-
րու. կիկերոնի առ այլս և այլոց առ
ինքն ուղղուած նամակներն կը ծա-
նուցանեն ինչ որ հանապազօրեայ օ-
րագրաց մէջ կը բովանդակուին, որ է

ըսել ժողովները, և հասարակաց իշ-
խանութեան հրատարակուած հրա-
մանագիրները, Հռոմէական ժողովըր-
դեան ընտրութեանց մէջ բռնած խաբ-
դախ ճամբայները, դատաստանները,
թատրոնի մէջ փաստաբաններու յան-
ցաւորաց դէմ սուլելները, Երեւելի և
Նշանաւոր գործերն աւելի մանրամասն
կը ստորագրէին : Միլոնի վրայ Ասկո-
նիոս Պեգինտոս՝ օրագրաց մէջ շատ բա-
ներ գտաւ, որոնցմով կրցաւ մեկնել և
պարզել կիկերոնի գրքերը. և պատմել
կղզիոսի տրիբունական յուզմունքնե-
րը, և որուն մէկ ազատագրեալը կրցաւ
զՊոմպէոս իր տանը մէջ պաշարել. և
անկէ քաղեց ուրիշ առանձին դէպքեր .
կղզիոսի սպանութեան ճիշդ օրը, ժողո-
վրդեան ապստամբութիւնը և Սալուս-
տեայ և Կ. Պոմպէոսի առնելի մէջ ըրած
խօսակցութիւնները, որոնք Միլոնի
թշնամիներն էին :

Սովորական մանր մունր ծանօթու-
թիւններ ալ կային այս օրագրաց մէջ .
ինչպէս երեւելի անձանց մահուան յի-
շատակն, յուղարկաւորութիւններ, ժո-
ղովրդեան թշուառութիւններ, խեղ-
կատակութիւններ, հարսանեաց ար-
ձանագիրք, սուսերամարտկաց նկա-
րագիրներ, և ուրիշ որ և իցէ տե-
սակ հանգիպած դէպքերու մանր
ծանօթութիւններ. և ինչ որ Հռոմ
քաղքին մէջ կը պատահէր, պատե-
րազմական լուրեր և քաղաքական
տեսութիւններ : Կը տեսնուէր անոնց
մէջ թէ Պոմպէոսի հանճար կը պակսէր
և կիկերոնի առաքինութիւն. կը խօ-
սուէր նաև թէ իտալիտ ոտքի տակ ին-
կած է Գաղղիոյ յաղթականէն. նոյն
ժամանակին միութեանց և ապակա-
նութեանց դէմ զրոյցներ. կրօնական
հանդէսներու և մեծամեծ դիպուածոց
վրայ տեղեկութիւններ : Պիլինիոս օրա-
գրաց մէջ գտաւ որ կղզիոսի սպանման
տարին աղիւս անձրեւեր է երկինք :

Աւելի շատ յիշատակութիւններ կան
կայսերաց ժամանակի օրագրաց մէջ .
որոց մէջ կը տեսնուին յօգուածներնոյն
ժամանակի բարուց վրայ : Շատախօս.

ներու և միմաներու խումբեր կը շատ-
նան հասարակ ժողովուրդը զուարճացը-
ներու համար . և ասկէ կը տեսնուի որ
բռնակալութիւնն զհասարակութիւնը
իր շահուն համար կը զեղծանէր : Կեսար
որ շատ աղէկ գիտէր ազատութեան
գործիքները ընդդէմ՝ ազատութեան
գործածել, գիտցաւ օրագիրներն ալ
յօգուտ իւր չըլել, անտարբեր ամե-
նեին 'ի ճշմարտութեան և 'ի ստախօ-
սութեան . և գրել տուաւ որ Մ . Ան-
տոնիոս հաւանութեամբ ժողովրդեան
ուզեց իրեն թագաւորական պաշտօն
տալ, բայց ինքը յանձն չառաւ : Օգոս-
տոս հաշտեցուց ազատութեան հետ
թէ՛ զճարտարխօսութիւն և թէ՛ զպատ-
մութիւն, և թող տուաւ միայն որ իրեն
վրայ գրուի . մինչդեռ կ'արգելուր ծե-
րակուտի գործոց հրատարակումն, աչք
զոցեց օրագիրներուն, բայց զանոնք
սաստիկ քննութեան տակ զրաւ . և
այս տեց և մինչև Տիբերիոսի և այլոց
բռնաւորաց ժամանակ :

Երբոր ամենայն ինչ մէկ մարդու մը
ձեռքն է, օրագիրները կը խօսին թա-
գաւորներու և պալատականաց վրայ .
լիւիա կը հրատարակէ այն ծերակոյտ-
ներու և քաղաքացեաց անունները, ու-
րոնք խնդրեր էին զինքն ողորմելու, զոր
վերջը նոյնպէս ըրաւ Ագրիպպինա : Տի-
բերիոս խորամանկ 'ի բռնաւորս, վատ
և ամբթայի կերպով գործածեց օրա-
գիրները . իր անձին դէմ հատուածներ
դնել կու տար, և կը հրատարակէր ոչ
միայն այն բաները՝ որոնք զաղւանի իր
անձին դէմ զուրջուած էին, այլ նաև իր
կողմանէն ալ աւելցնելով շատ օր բաներ
որպէս զի պատուական առէն յետոյ ա-
նոնց վրէժխնդրութեան : Դոմետրիանոս
արգիլեց օրագրաց մէջ գրելու այն բա-
ները՝ ինչ որ իրեն անհաճոյ էին : Ամենէն
վատ կոմոդոսն եղաւ, որուն սիրելի էր
ամեն տեսակ գայթակղութիւն ու ան-
կարգութիւն . ուզեց որ օրագիրներու
մէջ հրատարակուին բոլոր իր անգլխու-
թիւններն, սուսերամարտկաց ըմբշա-
մարտութեան փորձերն . և միով բանիւ
իրեն բոլոր անասնձ կենաց նկարագիրը :

Կը հրատարակուէին յիշատակարան-
ներ, օրէնսգրութիւններ, հրովարտակ-
ներ, իշխանաց յինուածապետական գոր-
ծեր և իրենց խօսած ճառերը, բարձ-
րագոյ ծափահարութեանց աղաղակներ
առ ծերակոյտն, տասը քսան անգամ
կրկնուած, որոնք Հռոմէական պատ-
մութեան ամսթալի էջերն կը բռնեն .
Ներոնի տաճարներ յինելու առաջար-
կութիւնները, կողդիոսի աստուածա-
ցուցումը, Դոմետրիանոսի աստուածա-
կան անուն տալը . և ասոնք կ'ըլլային
այն ազատ քուէարկութեամբ, ուր եր-
բեմն նոյն տեղը հասարակապետու-
թեան ժամանակ ծերակոյտներ կ'ըն-
տրուէին . ըստ վկայութեան Տակիտոսի՝
ծերակուտին վճիռներն անգամ անոնց
մէջ կը գրուէին ու գաւառներու մէջ կը
հրատարակուէին : Թրասէայի վրայ դը-
րուածները կը կարդային իրեն փառքը
ճանչնալու համար . մինչդեռ բոլոր ծե-
րակոյտն կը չորդորթէին ու կը դովէին
Ներոնի անգութութիւնները :

Ընդարձակ տեղ կը գրուէին նաև
զուարճալիքներն, հրաշալիք, առաս-
պելներն և յիշատակութեան արժանի
գործեր : 800 թուին, կողդիոսի ժա-
մանակ՝ օրագիրներն ծանուցին որ փիւ-
նիկ հաւը Հռոմ տարուեցաւ : Պլինիոս
կարդացեր էր հոն որ 748 թուին ա-
պրիլի 12ին Օգոստոսի բղեխութեան
երկրորդ ամիսները տարին ֆիէզովէն
եկաւ զոհելու կապիտոլիոնի փառաւոր
տաճարին մէջ, հանդերձ իրեն 7 որ-
դիքներով և 2 աղվկամբ, 25 մանչ
թոռներով, 8 աղվիկ թոռներով և 29
թոռան թոռներով :

Ասոնց մէջ կարգաց նաև կարմիր կո-
շուած հերձուածոյն գլխաւորին պատ-
մութիւնը՝ որ խարուկաւ մեռաւ . և
մասնաւոր դիպուածն որ հանդիպեցաւ
Դիտիոսի Սաբինոսի գլխապարտու-
թեան ատեն, թէ ինչպէս դատապա-
տուեցաւ 'ի մահ իր ծառաներով, ու-
րոնցմէ մէկուն շունն ընկերեց անոր
մինչև բանտ և ինչուան գահավիժելու
տեղը՝ 'ի Տիբերիս գետ, ուր ամենայն

Նանք 'ի գործ դրաւ որպէս զի տիրոջ մարմինը ջրին երեսը պահէ :

Սուեռնոնիոս որ մանր պատմութիւններով շատ կը զուարճանար , ամենայն փութով քննեց օրագիրները , և անոնց մէջ գտաւ Տիբերիոսի և Կայիգուլայի ծննդեան օրերը . նոյնպէս յառաջ կը բերէ երեք նշանագիրներն , զոր կողոյրս լատին գրերու մէջ անցուց . և յետոյ բոլորն ալ իրեն հետ ջնջուեցան : Օրագրաց մէջ կը գտնուի մասնաւորապէս Ներոնի շինած ամփիթէատրոնն արեւմտեան դաշտին մէջ . նոյնպէս գտաւ անոնց մէջ Գերմանիկոսի յուղարկաւորութեան վրայ յիշատակութիւններ և ներկայ եղելոց անունները : Յօրնաղաւ կը ցուցնէ որ ծնելոց և պսակելոց թիւերն անգամ կը նշանակուէին անոնց մէջ :

Օրագիրներն չարունակուեցան մինչև Կայսրութեան վերջերը , և Թէոդոսեան օրինագրաց մէջ օրագրողին անունն անգամ կը նշանակուի diurnalius բառով . բայց անոնց կերպին ու հրատարակուելուն վրայ շատ քիչ ծանօթութիւն կայ , հանգերծ Ռէնսէնի բաղմախոյզ և բազմահմուտ քննութեամբ :

Օրագրաց հոգը գանձապետաց ձեռքն էր . և առանց իշխանաց հաւանութեան օրագիր չէր հրատարակուեր . ասանկ կը պահանջէր կայսերական իշխանութիւնն : Թուղթերու վրայ կը գրէին , և Հռոմ մարդիկներ կային որ ասոնցմով իրենց կենաց պարէնը կը գտնային : Քանի մը օր հրապարակի մէջ կը դնէին . և իւրաքանչիւր որ կըրնար ազատ կարգալ և օրինակել զանոնք , Յետոյ կ'երևնայ թէ դանոնք հառարակաց գանձատան և գրատանց մէջ կը պահէին :

Անոնց արտաքին ձևոյն ու գրութեանց վրայ մասնաւոր յիշատակութիւն մը չկայ : Միայն Կուինտիլիանոս կը գանգատի որ օրագիրները լեզուին խանգարման պատճառ եղած ըլլան : Ասոնցմէ ժանօթութիւններ քաղեցին Տակիտոս , Սուեռնոնիոս , Պլինիոս և յաջորդ մատենագիրները՝ Հռոմէական պատմութեան նկատմամբ : Ռ'րչափ ալ խանգարեալ և չարաչար 'ի կիրարկեալ ըլլան 'ի բանակալութեան՝ սակայն ասոնք կայսերական պատմութեան զլխաւոր աղբիւրներէն մէկը կը համարուին :

ԵՒԱՅԻ ՇԻՐԻՄՆ ԸՆՏՏԱՅԻ ՄՕՏ

Ճիշտապէս կամ ճիշտէ է քաղաք Արարիոյ Հէճազ գաւառին մէջ . թերաւ կըզուլոյն հիւսիսային արեւմտեան կողմը կ'իյնայ՝ Մէքքէէն ինն հազարամեղր հեռու , և կը համարուի սրբազան սեպուած քաղաքին մէկ նաւահանգիստը : Ճիշտէն ալ Տաճկաց համար սուրբ քաղաքներէն մէկն է : Խաչուէի , բամբակեայ հիւսուածոց , Եթովպիոյ խնկեղինաց և Հնդկաստանի կերպասուց շահաւաճառի տեղի մ'է : 1858ին գնդակակոծեցաւ Անգղիացւոցմէ , վասն զի մահմետականները Անգղիացւոց և Գաղղիացւոց հիւպատոսները սպաններ

էին : 1811 տարւոյն՝ Մէհէմետ-Ալի տիրեց Հէճազի , և նոյն ճամբով նաև Ճիշտէ քաղաքին ալ տիրապետեց :

Ճիշտէի յիշատակարաններէն երեքի կը համարուի Օմէնէ Հալվա կամ շիրիմի Եւայի կոչուածն : Գրեթէ քսան վայրկեան քաղքէն հեռու հիւսիսային կողմը կը տեսնուի ասիկայ ցանկապատի նման որմով բարձրացած , առ 'ի կողաց գմբէթ մը ունենալով . Մահմետականք կը կարծեն որ մարդկային ազգի նախամօրը գերեզմանն հոն ըլլայ :